

עדינה יעל שטרנברג

המסר של עקידת יצחק לאברהם ולדורות

סיפור עקידת יצחק (בראשית כ"ב) הוא אחד הסיפורים המפורסמים, המרגשים והמטרידים ביותר בתורה. סיפור זה נידון מכיוונים שונים ותוך התייחסויות לשאלות שונות. בדברים שלהלן אין בכוונתי לסקור את כל השיטות או לענות על כל השאלות, אלא להציע מבט נוסף על פרשיה זו, תוך התייחסות לכמה מן השאלות החשובות העולות ממנה.

פרשנים והוגים רבים מתייחסים למסר שסיפור זה טומן בחובו לדורות הבאים. במדרשים מודגש ההסבר שהמוקד הוא הדרישה מהאדם בתחום עבודת ה', בעיקר סביב הרעיון של מסירות הנפש. בתפילות ראש השנה סיפור העקידה קיבל מקום של כבוד, במסגרת הבקשה לחנינה מאת הקב"ה, במיוחד בהקשר של זכות אבות. ובכל זאת, ברצוני להניח בצד את שאלת ה'מסר לדורות' ולהתמקד בשאלה העוסקת בסיפור עצמו, והיא שאלת ה'מסר לאברהם'. מדוע נצטווה אברהם על העקידה?¹

לבחירה לעסוק בשאלה הזו שני מניעים. ראשית, כי הערכת סיפור העקידה תלויה, בין היתר, במטרה שלו. אם סיפור העקידה נושא בעיקר מסר לדורות, יהיה חשוב להתייחס למעשה עצמו שנדרש מאברהם. לעומת זאת, אם מוקד הסיפור הוא אברהם, אולי המסר יהיה אחר. שנית, אם סיפור העקידה הוא סיפור מכוון לדורות, מדוע לא מוצאים שום התייחסות מפורשת לסיפור זה בשאר התנ"ך?² ניתן למצוא התייחסויות לסיפור לך לך, הן בספר יהושע (כ"ד, ב-ג) והן בישיעהו (נ"א, ב)³ אך רמזים לסיפור העקידה קשה למצוא.

1. כפי שמציין י' שביב ('מצווה לעומת מוסר', בתוך: י' רוזנסון, ב' לאו (עורכים), **עקדת יצחק לזרעו; מבט בעין ישראלית, לזכרו של יצחק הירשברג הי"ד**, תל-אביב תשס"ג, עמ' 72), בכל הניסיונות האחרים של אברהם, הייתה מטרה לניסיון עצמו, למשל, שאברהם יגיע לארץ ישראל. כאן נראה שהניסיון עומד בפני עצמו, ואף הדבר שנתבקש לעשות הוא לא מה שה' רצה למעשה, אלא ברגע האחרון אברהם נתבקש לא לעשותו.
2. שאלה זו שאל אותנו אבי מורי, פרופסור דניאל לסקר, בסעודת שבת לפני שנים רבות.
3. ראו גם יחזקאל ל"ג, כד. כמו כן, ניתן למצוא פסוקים בתנ"ך העוסקים בכך שאברהם היה עבד ה' (תהלים ק"ה, ו, מב, דה"ב ל', ו), או שאברהם הוא אוהבו של ה' (ישיעהו מ"א, ח), או איש של חסד (מיכה ז', כ), אך יראת ה' איננה מוזכרת. כמו סיפורים רבים אחרים בתנ"ך, יש שעסקו ברמזים לסיפור זה, אך אלו לא הופכים אותו לסיפור מכוון. ראו: י' גרוסמן, "וירא את המקום מרחוק" עקדת יצחק כסיפור רקע לברית האגנות ולסיפורים נוספים, **מגדים** מה, תשנ"ו, עמ' 79-90.

לשם הבנה טובה יותר של המסר של סיפור העקידה לאברהם אבינו, ברצוני לעסוק בשני מעגלים – המעגל המוצהר של מטרת העקידה, שמנוסח בתחילתו כניסיון (בראשית כ"ב, א): "וְהָאֱלֹהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם", ובמסקנה שמופיעה בדברי המלאך בסוף: "כִּי עָתָה יִדְעָתִי כִּי יֵרָא אֱלֹהִים אֵתָה וְלֹא חֲשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךְ אֶת יְחִידֶךָ מִמֶּנִּי" (בראשית כ"ב, יב). המעגל השני, הוא מה שרק נרמז בתוך הסיפור, ומתייחס להקשר הרחב שלו במילים: "וַיְהִי אַחֵר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה".

פירוש המונח ניסיון⁴

את הפירושים השונים שניתנו למונח "ניסיון" ניתן לחלק לשלושה: בדק, נשא (רומם) או הרגיל.⁵

הפירוש שניסיון הוא בדיקה (של אברהם) מופיע הן בדברי חז"ל והן אצל פרשנים וחוקרים רבים.⁶ כך במשנה במסכת אבות (פ"ה מ"ג), בבראשית רבה,⁷ ועוד. הבעיה בפירוש זה, היא שלכאורה הוא מניח שהקב"ה לא ידע את מידת יראת א-להים של אברהם בטרם בחן אותו. מבין רבותינו הראשונים, יש שאמרו כי הבדיקה נועדה לצורך ידיעת ה' בהווה ("דעת היש הנמצא") לעומת ידיעת העתיד או ידיעה תיאורטית (ראב"ע). יש שאמרו שהבדיקה נועדה לצורך פרסום גדולתו של אברהם (רד"ק)⁸ או כדי להגדיל את שכרו (ראב"ע ורמב"ן). שאלת ידיעת ה' איננה הבעיה התיאולוגית היחידה שעולה בעקבות סיפור העקידה, וראב"ע מביא את דעות הגאונים שמתייחסים אף לשאלת שינוי דעתו של ה' (שתחילה ביקש להקריב את הבן ולאחר מכן "חזר בו"). לשאלות הללו נתייחס עוד בהמשך.

גם הפירוש, ש"ניסה" עניינו נשא או רומם, מופיע במדרש בראשית רבה;⁹ וכן הוא נזכר בדברי רש"י על שמות כ' טז, ובפירוש האברבנאל על סיפור העקידה.¹⁰ גם פירוש זה בא לענות

4. מהלך דומה לניתוח המושג ניסיון ערכה נחמה ליבוביץ (עיונים בספר בראשית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 133-136), אם כי היא מעדיפה את האפשרות הראשונה שהובאה כאן ומבכרת את עמדתו של רמב"ן.
5. באנגלית אפשר לחלק ל: experiment, exhibit and experience.
6. כך מופיע במילון בן-יהודה, כרך ז עמ' 3687; במילון BDB (Brown, F., Driver, S.R. and Briggs, C.A., 1929 *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford) עמ' 650; וכן י"ש ליכט ושא"א ליונשטם, ערך ניסיון, **אנציקלופדיה מקראית** ה, ירושלים תשל"ח, עמ' 879; מ"צ קדרי, **מילון העברית המקראית – אוצר לשון המקרא מאל"ף ועד תי"ו**, רמת גן תשס"ז, עמ' 717.
7. פרשה נה א, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 585-586.
8. אף המשנה באבות רואה את המטרה של הניסיון בעניין הפרסומי: "להודיע כמה חיבתו של אברהם לפני המקום". נראה שזוהי גם הדעה המובאת בבראשית רבה, המשווה את ניסיון העקידה לבדיקת קנקנים על ידי היוצר (כנראה, לצורך הקונים). השוו: הרב ח' דרוקמן, 'עיונים בעקדת יצחק', **עקדת יצחק לזרעו** (לעיל, הערה 1), עמ' 278-282.
9. פרשה נה א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 584-585.
10. ראב"ע מציע את פירוש "ניסה" כנשא על סמך חילופי אותיות (דוחה את הפירוש מתוך הסיפור עצמו),

על הקושי התיאולוגי ביחס לאי־דיעת ה', וקובע שלא הייתה כאן בחינה אלא העלאת דמותו של אברהם על נס.

הפירוש ש"ניסה" עניינו הרגיל¹¹ (במשמעות של לימד), מופיע בדברי רמב"ן (על שמות כ' טז).¹² רמב"ם כותב שההרגל נועד ללמד לדורות את דרכי האמונה, הן האמונה במוחלטות הנבואה והן "להודיע אותנו גבול אהבת השם ויראתו עד היכן היא מגעת" (מורה הנבוכים ח"ג פכ"ד).¹³ פרשנים נוספים מכל הדורות ראו את ערכו של ניסיון העקידה בעיקר בהרגל שהוא יוצר (באמצעות ההתנסות), אלא שהם הצביעו על מסרים שונים. חלק מהראשונים ראו את המסר של העקידה בחיזוק האמונה בהישארות הנפש.¹⁴ סרן קירקגור¹⁵ סבר שהמסר של הסיפור הוא בחובת ההתמסרות המלאה לצו הא-ל.¹⁶ אחרים, בעיקר בזמננו, רואים את המסר של הסיפור בהתנגדות לקרבן אדם ובהתאמה בין המוסר האנושי לרצון הא-ל.¹⁷

- ברם, רש"י מבסס זאת על השורש נס"ס. לכאורה, המילה 'נס' באה מן השורש 'נסס', בעוד המילה 'ניסיון' והפועל 'ניסה' באים מן השורש 'נסי/ה' (ראו לדוגמה המילון BDB, עמ' 650), ברם, המילה 'ניסה' מופיעה באופן ברור פעם אחת במקרא תחת המילה "נשא" בתהלים ב', ז (ראו אליעזר בן-יהודה, מילון העברית הישנה והחדשה, כרך ז, עמ' 3684). רב"ע אמנם מביא פירוש זה אך דוחה אותו מכיוון שלא היו אנשים נוספים עם אברהם בזמן העקידה, אך רד"ק מפרש שפרסום אופיו וגדולתו של אברהם נעשה בפני מי שקורא את התורה ומאמין בה. וכן כותב גם בעל "עקדת יצחק", שער עשרים ואחד. יש לשים לב שהיראות גדולתו של אברהם לעיני העמים מובא כפירוש הן במובן של ניסיון כמבחן, והן במובן של ניסיון כנשיאה והרמה, אלא שהבנת המונח ניסיון משתנה בין השניים.
11. הסבר זה למונח ניסיון נמצא גם במילון בן-יהודה (לעיל, הערה 6), עמ' 717. בהסבר הרביעי לשרש נס"ה, מובא: "(תהליך נפשי באדם) – למד, התאמן בדבר". הפסוקים המובאים כהוכחה הם: קהלת ז', כג, דברים כ"ח, נו ושמ"א י"ז, לט.
 12. הרמב"ן עצמו ביחס לעקדת יצחק נוקט בפירוש הקודם. כך עולה גם בספר העיקרים של ר' יוסף אלבו, מאמר ד, יג. אף פרופ' בנימין איש שלום מעלה אפשרות זו במאמרו: 'עקדת יצחק – בחינה מיוחדת', **עקדת יצחק לזרעו** (לעיל, הערה 1), עמ' 151–152. ראו גם: הרב דרוקמן (לעיל, הערה 8), עמ' 278–282.
 13. השו" ספר העיקרים מאמר ד, יג; דרשות הר"ן, דרוש שישי, ובפירוש התורה של אברבנאל (על בראשית כ"ב א), שרואה את תכלית העקידה להפשיט את השכל מהגוף, כהמשך של מאבק בתאוות הגופניות.
 14. דרשות הר"ן, דרוש שישי.
 15. **חיל ורעה: ליריקה דיאלקטית**, תרגום: א' לוין, הקדים וערך: י' גולומב, ירושלים 1997. השו" י' ליבוויץ, 'יראת א-לוהים בס' בראשית ובס' איוב', **יהדות עם יהודי ומדינת ישראל**, ירושלים תשל"ו, עמ' 391–394; הרב י' שביב (לעיל, הערה 1), עמ' 67.
 16. על המתח בעקידה בין אברהם האב לאברהם המאמין, ראו גם: י' מילמן, 'זכור את אשר עשה אביך: עקדת יצחק – יסודות משמעותה בסיפור המקראי וגלגולה בשירת המחאה בת ימינו', בתוך: צ' לוי (עורך), **העקדה והתוכחה – מיתוס, תימה וטופוס בספרות**, ירושלים תשנ"א, עמ' 53–72.
 17. הרב שביב, לעיל הערה 1, עמ' 70–74; הרב י' אריאל, 'מוסר העקדה', **עקדת יצחק לזרעו** (לעיל, הערה 1), עמ' 119–126; פרופ' ב' איש שלום, 'עקדת יצחק – בחינה מיוחדת'. כולם בעקבות הרב קוק, עולת ראייה א, עמ' צב. כן הרב מ' אלון, "והעלהו שם לעולה", **עקדת יצחק לזרעו** (לעיל, הערה 1), עמ' 365–374;

את הפירושים השונים לעניין הניסיון ניתן לסווג בצורה נוספת, לא על פי המשמעות של המונח "ניסיון" אלא על פי השאלה לטובת מי התקיים "ניסיון" זה. לפי הדעה שהניסיון נועד לרומם את אברהם או להעניק לו שכר, מטרת הניסיון היא טובת אברהם. לפי הדעה שהניסיון נועד לצורך ידיעת ה' ("דעת היש הנמצא"), מטרת הניסיון היא להוציא מן הכוח אל הפועל את ידיעת ה'. לפי הדעה שהניסיון נועד להראות את צדקת אברהם או כדי להראות את הדרך הנכונה לעבוד את ה' לעולם כולו, הניסיון נועד בעיקר עבור אחרים בדורו או לדורות הבאים.¹⁸ לפי כל הדעות שצוינו לעיל, אברהם אבינו עצמו לא למד דבר חדש מן הניסיון, אלא רק זכה לשכר או לתהילת עולם בעקבותיו. בשל הקושי הרגשי העצום בעצם החוויה שעבר אברהם אבינו במהלך סיפור העקידה (וכמובן, גם יצחק) אפשר לתהות האם הצר שווה בנזק המלך. האמנם היה צריך אברהם אבינו את הניסיון הקשה הזה רק כדי לרומם אותו ולהוכיח גדולתו? האם השכר שקיבל בעקבות הניסיון הקשה שונה מהשכר שכבר הובטח לו קודם? ולחלופין, האם שימש אברהם רק ככלי חינוכי – הדגמה חיה – עבור הדורות הבאים? בהמשך הדברים אבכר את הפירוש שניסיון (לפחות בהקשר של העקידה) הוא להרגיל, כלומר תרגולת לאברהם, אך כדי לעמוד על משמעות הניסיון יש להבין תחילה את ההקשר שבתוכו מופיע סיפור עקידת יצחק.

"ויהי אחר הדברים האלה"

על שאלת ההקשר מעמיד אותנו כבר הפסוק הראשון בציינו: "ויהי אחר הדברים האלה..." אשר לכאורה רומזים לדבר מה שקרה קודם.¹⁹ פרשנים שונים ניסו לענות על שאלה זו, חלק על ידי התבוננות בהקשר רחב ורחוק יותר, וחלק על ידי ההקשר המיידי. מלבי"ם ורש"ר הירש רואים את הפתיחה כמתייחסת לכל סיפורי אברהם. מלבי"ם רואה בסיפור העקידה את המיציץ של כל החטיבה הספרותית הקודמת, כשיא של כל הניסיונות. ואילו רש"ר הירש²⁰ רואה את סיפור העקידה כמפנה בסיפורי אברהם, וכניגוד לכאורה לכל ההבטחות על הזרע שניתנו עד אליו.²¹

ש"ה ברגמן, 'סרן קירקגור ועקדת יצחק', הוגים ומאמינים, תל אביב תשי"ט, 111-137.

18. לסיכום כל הדעות הללו ראו: הרב ח' דרוקמן, 'עיונים בעקדת יצחק' (לעיל, הערה 8), עמ' 278-282.

19. אמנם אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר בפתיחה ספרותית שאינה בעלת משמעות כרונולוגית-סיבתית. ראו על כך G. Wenham, Genesis 16-50, Word Biblical Commentary, Dallas 1994, p. 98, וראו להלן, הערה 25. אף ל' קיל, בראשית, דעת מקרא, ירושלים תש"ס, עמ' צג, מביא את שתי האפשרויות: "ויהי אחר הדברים האלה – לשון פתיחה לסיפורי מעשים, ובא לעתים בגוון לשון... והכוונה – אחר כל המעשים שדברו הכתובים עד כה באברהם...".

20. על כ"ב, א (חמישה חומשי תורה, ספר בראשית עם פירוש שמשון בן הר"ר רפאל הירש, ירושלים תשמ"ט, עמ' רלט).

21. ווהם (Wenham, לעיל הערה 19) מציין כי פרשה זו יוצרת קשרים ספרותיים לא רק עם הפרשה הקודמת

גם המדרשים מתייחסים להקשר הכללי של סיפורי אברהם, אך הם מתייחסים למוטיבים ספציפיים מתוך כלל הסיפורים. כך מופיע בסנהדרין (פט ע"ב):

ויהי אחר הדברים האלה והא-להים נסה את אברהם (בראשית כ"ב). (אחר מאי?) [מאי אחר] - אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרא: אחר דבריו של שטן, דכתיב ויגדל הילד ויגמל וגו' (בראשית כ"א), אמר שטן לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם! זקן זה חננתו למאה שנה פרי בטן, מכל סעודה שעשה לא היה לו תור אחד או גוזל אחד להקריב לפניך? אמר לו: כלום עשה אלא בשביל בנו, אם אני אומר לו זבח את בנך לפני - מיד זובחו. מיד והא-להים נסה את אברהם, ויאמר קח נא את בנך... רבי לוי אמר: אחר דבריו של ישמעאל ליצחק. אמר לו ישמעאל ליצחק: אני גדול ממך במצות, שאתה מלת בן שמנת ימים ואני בן שלש עשרה שנה. אמר לו: ובאבר אחד אתה מגרה בי? אם אומר לי הקדוש ברוך הוא, זבח עצמך לפני - אני זובח. מיד - והא-להים נסה את אברהם.

שני המדרשים הללו מובאים בדברי רש"י על התורה.²² המדרש הראשון מתייחס לדבריו של שטן,²³ שאברהם לא הודה מספיק לקב"ה על יצחק, והמדרש השני מתייחס לעובדה שעקידת יצחק מהווה ניסיון אף ליצחק וייתכן שיש בו תגובה לאירועים בהיסטוריה של יצחק.²⁴

אלא גם עם כמה וכמה פרשיות בחיי אברהם: ההבטחות לבן, גירוש ישמעאל וההבטחות לירושת הארץ.
22. וכך ניסוח המדרש בדברי רש"י: "אחר הדברים האלה - יש מרבתינו אומרים אחר דבריו של שטן, שהיה מקטרג ואומר מכל סעודה שעשה אברהם לא הקריב לפניך פר אחד או איל אחד, אמר לו כלום עשה אלא בשביל בנו, אילו הייתי אומר לו זבח אותו לפני לא היה מעכב. ויש אומרים אחר דבריו של ישמעאל שהיה מתפאר על יצחק שמל בן שלש עשרה שנה ולא מיחה, אמר לו יצחק באבר אחד אתה מיראני, אילו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפני לא הייתי מעכב...". רש"י ממשיך את הפירוש הראשון אף בסופה של הפרשה: "כי עתה ידעתי - מעתה יש לי מה להשיב לשטן ולאומות התמהים מה היא חבתי אצלך, יש לי פתחון פה עכשיו שרואים כי ירא א-להים אתה". את דברי המדרש, ורש"י בעקבותיו, יש להבין גם כפתרון לשאלת ההקשר וגם כהסבר דרשני של חז"ל הנוטים לדרוש את המילה "דברים" פעמים רבות כ"דיבורים". כך מופיע גם על הפסוקים: "על דבר שרי אשת אברם" (בראשית רבה פרשה מ'ז, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 389-390), "זוה דבר הרוצח" (משנה מכות פ"ב מ"ה) ועוד.

23. הקשר לשטן הוא מוטיב שמפותח אצל חז"ל, כנראה מתוך הבנה בדבר הקשר בין סיפור העקידה לסיפור איוב - שני סיפורים של ניסיון לגיבור, אשר כוללים המתת בנים ושכר גדול בסוף. קשר זה בא לידי ביטוי בהשוואות בין אברהם לאיוב (ראו לדוגמה בבא בתרא טז) וכן במדרשים שיצחק קם לתחיה לאחר העקידה (ראו תרגום יונתן לדה"א כ"א, טו, מופיע בעלי תמר על הירושלמי תענית פ"ב ה"א), וכן בפיוט לערב יום הכיפורים: "חנן חון עמך אשר לשמך הוא מאמין / סגור עלי תמנה / אשר חטאתי יטמין / חובי בשמאלו יכמין / זכותי יעלה בימין / ואפר יצחק יזמין".

24. על תפקידו של יצחק בסיפור העקידה ראו דיון אצל ר"י אברבנאל הן בשאלות הפותחות והן בדברי הפתיחה לכל הסיפור.

לעומת זאת, רד"ק ורשב"ם מקשרים את סיפור העקידה לסיפור הצמוד אליו – סיפור הברית עם אבימלך, אם כי הם מפרשים קשר זה בצורות שונות. רד"ק רואה בכך קשר כרונולוגי גרידא.²⁵ ואילו רשב"ם רואה בכך הסבר לעצם סיפור העקידה, שלדעתו מהווה עונש (התנסות שלילית, הקנטה) על כריתת הברית עם אבימלך.²⁶ מתוך שאלת ההקשר והפירוש לפסוק "ויהי אחר הדברים האלה" מציע רשב"ם הסבר חדש למהות הניסיון,²⁷ ואומר שאכן, זו הייתה חוויה איומה ונוראה עבור אברהם, וחוויה זו הייתה עונש.²⁸

"עתה ידעתי כי ירא א-להים אתה"

פירושו של רשב"ם מלמד שההסבר לניסיון טמון בהקשר הסמוך לסיפור העקידה. בהמשך לכך ברצוני להציע שהמפתח לניסיון העקידה מופיע בפסוקים האחרונים שלפני הסיפור, וכן על רקע כלל סיפורי אברהם וכתגובה להם.

הפסוקים האחרונים המופיעים לפני סיפור העקידה הם: "וַיֵּטַע אֶשֶׁל בְּבֶאֱר שְׁבַע וַיִּקְרָא שָׁם בְּשֵׁם ה' אֱ-ל עוֹלָם. וַיִּגַּר אֲבָרְהָם בְּאֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים יָמִים רַבִּים" (בראשית כ"א, לג-לד). פרשנים רבים מתייחסים לאשל זה בהקשר של הכנסת אורחים, אך על פי כמה חוקרי מקרא,²⁹ וכן בפירושו של רד"צ הופמן,³⁰ אשל זה הוא סוג של אשרה – עץ פולחני.³¹ כך אפשר ללמוד

25. פירוש רד"ק כ"ב, א: "ויהי אחר הדברים האלה", אחר מה שקרה לאברהם עם אבימלך וארכו לו שם הימים ובא לו לבאר שבע לגור שם, היה הדבר הזה שנסה א-להים את אברהם בדבר בנו יחידו".

26. רשב"ם (בראשית כ"ב, א): "נסה קונטרארי"אה", שפירושו לעצבן בצרפתית. ראו גם מילון בן-יהודה (לעיל הערה 6), עמ' 717 שגם הוא תומך בפירוש כזה ("להקניט") ל"שורש נס"ה. לניתוח לשוני וספרותי של פירוש רשב"ם ראו: ש' יפת, 'פירוש רשב"ם לפרשת העקדה', המקרא בראי מפרשי – ספר זכרון לשרה קמין, מאגנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 349-366.

27. הרב י' בן נון במאמרו, 'עקדת יצחק – עונש או ניסיון' בתוך: עקדת יצחק לזרעו (לעיל, הערה 1), עמ' 337-354, מבסס את פירושו של רשב"ם גם על קשרים לשוניים וספרותיים הדוקים בין שתי פרשיות אלו. הרב י' בן-נון עצמו מנצל את הקשרים הללו כדי לתמוך בגישה שמדובר בניסיון שנועד להוכיח מדוע אברהם הוא שנבחר ולא אבימלך.

28. יש לתת את הדעת על כך שהעונש כאן הוא בעיקרו פסיכולוגי. בנו של אברהם לא נלקח ממנו, אבל אברהם נדרש לעבור חוויה שלפיה הוא מרגיש שבנו נלקח ממנו, וגדולה מזו, שהוא זה שהקריב את בנו. דוגמה נוספת בתנ"ך לעונש מהסוג הפסיכולוגי היא בסיפור ספירת העם בידי דוד (שמ"ב כ"ד), שם נדרש דוד לבחור את העונש שיקבל העם עבור מעשיו.

29. ראו למשל: במילון המקראי: BDB, ערך 'אשל', עמ' 79; מ' זהרי, ערך 'אשל', אנציקלופדיה מקראית א, ירושלים תש"י, עמ' 763.

30. ספר בראשית, מפורש על ידי הרב דוד צבי הופמן, ערך ותרגום: אשר וסרטיל, תל אביב תשכ"ט, עמ' שלז-שלח.

31. השוו ל'פירוש רלב"ג, ביאור המילות (מקראות גדולות הכתר, עמ' 193): "והנה נטע אברהם אשל בבאר שבע, להיות ממנו צל על הבאר, והתפלל שם לשם יתעלה, כי המקום ההוא היה נאות אל שידבק בו השפע

מהשימוש הדתי שעושה אברהם באשל זה: "ויקרא שם בשם ה' א-ל עולם"³². מדוע אברהם נוטע אשל/אשרה? ואם הוא אכן נוטע עץ פולחני, כיצד יש להבין את מה שהוא עושה סמוך לו - קורא בשם ה' - מדוע לא עשה יותר מכך?
 התמיהה השנייה מתחזקת, אך גם מתבררת, כאשר מגלים שזהו אינו המקום היחיד שבו אברהם קובע חפץ פולחני וקורא בו בשם ה'. במסעותיו בארץ בונה אברהם מספר מזבחות, ואינו מקריב בהם כל קרבן.³³ בחלקם הוא קורא בשם ה':

(ז) וַיִּקְרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר לְזַרְעֲךָ אֲתוֹן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת וַיִּבְנוּ שָׁם מִזְבְּחַ לַה' הַנִּרְאָה אֵלָיו. (ח) וַיַּעֲתֶק מִשָּׁם הַהָרָה מִקְדָּם לְבֵית אֵל וַיֵּט אֶהְלֵה בֵּית אֵל מִיָּם וְהָעֵי מִקְדָּם וַיִּבְנוּ שָׁם מִזְבְּחַ לַה' וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'.

(בראשית י"ב, ב, ז-ח)

(א) וַיַּעַל אַבְרָם מִמְצָרַיִם הוּא וְאִשְׁתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וְלוֹט עִמּוֹ הַנְּגַבָּה. (ב) וַאֲבָרָם כָּבֵד מְאֹד בַּמִּקְנֵה בְּכֶסֶף וּבְזָהָב. (ג) וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנְּגַב וְעַד בֵּית אֵל עַד הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שָׁם אֶהְלֵה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעֵי. (ד) אֶל מְקוֹם הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר עָשָׂה שָׁם בְּרֵאשִׁינָה וַיִּקְרָא שָׁם אַבְרָם בְּשֵׁם ה'.

(שם י"ג, א-ד)

(יח) וַיַּהֲלֵל אַבְרָם וַיְבֹא וַיֵּשֶׁב בְּאֵלְנֵי מִמְרָא אֲשֶׁר בְּחֶבְרוֹן וַיִּבְנוּ שָׁם מִזְבְּחַ לַה'.

(שם י"ג, יח)

לשם מה בונה אברהם מזבחות, אם מה שהוא עושה שם זה לקרוא בשם ה'?³⁴ תיאורו של רמב"ם יכול לסייע לנו בסוגיה זו:

הא-להי". גם ר"י בכור שור רואה בעץ משהו סמלי, אם כי לא פולחני: "ויטע אשל - אילן גדול, להיות לזכרון על הברית; ובתלמוד: 'דתליא באשלי רברבי' (ביצה כז ע"א); דומיא 'היתלה באילן גדול' (פסחים קיב ע"א)".

32. אפשר להשוות זאת לפסוק המקביל, שנביא גם בהמשך (בראשית י"ב, ח): "...וַיִּבְנוּ שָׁם מִזְבְּחַ לַה' וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'".

33. על הקשר בין נטיעת האשל לבניית המזבחות עומד גם סרנה: Sarna, N.M., 'Genesis 21:33: A Study in the Development of a Biblical Text and Its Rabbinic Transformation', In *From Ancient Israel, to Modern Judaism: FS Marvin Fox*, ed. J. Neusner, E.S. Frerichs and N.M. Sarna, Atlantis 1989, 1 pp. 69-75.

34. לדעת ח' חמיאל, 'ויהי אחר הדברים האלה' (בראשית פרקים כ"א-כ"ב), **בשדה חמד ג**, תשכ"ה, עמ' 117, בניית המזבחות והקריאה בשם ה' מטרתן הייתה ציון בעלות על המקום! נטיעת האשל לא נועדה להוכיח בעלות על המקום, כי הוא היה עדיין שייך לפלשתים. וראו גם פירוש י' קיל, דעת מקרא, בראשית

והתחיל לעמוד ולקרוא בקול גדול לכל העולם ולהודיעם שיש שם א-לוה אחד לכל העולם ולו ראוי לעבוד, והיה מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען והוא קורא שנאמר ויקרא שם בשם ה' א-ל עולם, וכיון שהיו העם מתקבצין אליו ושואלין לו על דבריו היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירהו לדרך האמת עד שנתקבצו אליו אלפים ורבבות והם אנשי בית אברהם ושתל בלבם העיקר הגדול הזה וחבר בו ספרים והודיעו ליצחק בנו, וישב יצחק מלמד ומזהיר, ויצחק הודיע ליעקב ומינהו ללמד וישב מלמד ומחזיק כל הנלוים אליו, ויעקב אבינו למד בניו כולם והבדיל לוי ומינהו ראש והושיבו בשיבה ללמד דרך השם ולשמור מצות אברהם, וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה כדי שלא תשכח הלמוד, והיה הדבר הולך ומתגבר בבני יעקב ובנלוים עליהם ונעשית בעולם אומה שהיא יודעת את ה'...³⁵

רמב"ם רואה את אברהם לא רק כמגיב לדרישות ה' כלפיו אלא אף כיוזם.³⁶ דברי רמב"ם הללו מתבססים כנראה על המדרשים³⁷ שמציגים את המלחמה של אברהם האלילי אביו. אך נראה שהם מתבססים גם על הפסוקים שבהם כתוב שאברהם בונה מזבח וקורא בשם ה'. פסוקים אלו תומכים בתפיסה של אברהם כעושה שינוי תפיסתי חשוב בעולם האלילי העתיק. רמב"ם אמנם לא כותב זאת במפורש, אך נראה שפסוקים אלו, מעבר להצגת אברהם כמי שקורא בשם ה' ומביא את בשורת האמונה (המונותאיסטית) לעולם, מציגים גם היבט נוסף באופיו של אברהם. היבט שקשור לבניית מזבחות, אך ללא פולחן בהם.³⁸ בניית מזבח וקריאה בשם ה', כמו גם נטיעת אשל וקריאה בשם ה', הם מעשים מפתיעים, ואפשר שיש בהם מלחמה בעבודת א-ל מוחשית. אברהם עובר בארץ ובכל מקום הוא בונה מזבח, שהוא כלי מובהק של עבודת קרבנות. כך עשו גם העמים שלפניו - בנו מזבחות על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן. אלא שאברהם קורא שם בשם ה'. בכך הוא גם מוחק את שמות האלילים ומציב במקום כל האלים השונים שם של א-ל אחד, וגם מביע התנגדות לכל עבודת הקרבנות בכלל. הוא לא קורא בשם ה' ומקריב לו קרבן, אלא קורא בשם ה' ותו לא. כמו אומר, הקרבן עצמו לא-ל היחיד, המופשט

ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' פו.

35. רמב"ם הלכות עבודה זרה פ"א ה"ג.

36. בדבריו שלפני פסקה זו מתייחס רמב"ם לעבודה הזרה שפשטה בעולם ולכך שאברהם מציב את האנטייתזה לתפיסה זו. רמב"ם מביא גם את דברי המדרש על שירת הצלמים. מדרש זה ניזון, בין היתר, מדברי התורה עצמה על קריאת אברהם בשם ה', כמעשה יזום של אברהם ולא רק כתגובה שלו לדרישות ה'.

37. לדוגמה: בראשית רבה פרשה לח יג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 361-364.

38. מעניין כי רמב"ם עצמו ממשיך בכיוון הזה, ולמרות האזכור המפורש של עבודת הקרבנות אצל שבט לוי, מבחינת רמב"ם לוי היה בסך הכל "ראש ישיבה". רמב"ם ממשיך רעיון זה בעצמו כשהוא קובע שעבודת הקרבנות היא רק אנטייתזה לעבודת האלילות, ולו העולם היה בדרגה הרוחנית הנכונה, היו מסתפקים רק בתפילה, או אפילו רק בעיסוק פילוסופי-שכלי. ראו: מורה נבוכים חלק ג פרק לב.

וחסר הגוף, איננו נדרש. לפי דברי רמב"ם, ייתכן שאברהם נקט בגישה זו כגישה דידקטית – בניית מזבח או נטיעת עץ על מנת למשוך תשומת לב ולאחר מכן קריאה בשם ה' והתנגדות לאלמנט הפולחני.³⁹

על הזרות של רעיון הקרבן לאברהם ניתן לראות גם מהדור-שיח של אברהם עם עבדיו בדרכו לעקוד את בנו. למרות לקיחת המאכלת והעצים והאש, אברהם אומר לנערו: "שְׁבוּ לָכֶם פֶּה עִם הַחֲמוֹר, וְאָנִי וְהַנֶּזֶר נִלְכָּה עַד כֹּה וְנִשְׁתַּחֲוֶה וְנִשְׁוָבָה אֵלֵיכֶם" (בראשית כ"ב ה). אין כאן דווקא נבואה שמגשימה את עצמה אלא ביטוי לדרכו הרוחנית-מעשית של אברהם עד כה. הצהרה זו התקבלה על ידי הנערים. רק יצחק, ששם לב שאביו מביא גם אש, עצים ומאכלת, מבין שדבר מה השתנה.

אם אכן, כך הדבר, שמא יש בניסיון העקידה לרמוז לאברהם, שאף בעבודה של א-ל אחד, יש צורך ב'עבודה'. ניסיון העקידה בא **להרגיל** את אברהם (אברהם עצמו, ולא רק הדורות הבאים), כי אמונה בה' ויראת ה', כוללת בתוכה גם ממד של הקרבה. קריאה בשם ה', ואף הליכה בעקבות צו ה', איננה מספיקה, ויש צורך אף בעבודת הקרבנות.

כיצד ה' מעביר מסר זה לאברהם? נדמה לי כי גם בעניין זה ניתן להידרש לדברי רמב"ם, והפעם בהקדמתו לפרקי אבות (שמונה פרקים).⁴⁰ בדבריו שם מביא רמב"ם את גישת הפילוסופים שקדמו לו, שכאשר אדם מורגל בתכונת נפש אחת שהיא קיצונית מדי עליו לעבור לקיצוניות השנייה, על מנת להגיע לדרך האמצע. לפי דברים אלו, אם עד כה אברהם נקט באופן קיצוני בעבודת א-להים מופשטת, נטולת הקרבת קורבנות, הקב"ה מעביר אותו התנסות בקיצוניות השנייה – הקרבת הכול, אפילו את בנו שלו.⁴¹ אם נחזור לדברי הפתיחה של המאמר, אם מטרת העקידה ללמד את הדורות הבאים מה לעשות, אזי צריך לברר מהו בדיוק המעשה שנדרש אברהם לעשות וללמוד ממנו.⁴²

ברם, אם סיפור העקידה הוא, בראש ובראשונה, סיפור על אברהם אבינו, יש לראות לא את המעשה שהוא נדרש לעשות, אלא את המסע שהוא עבר, מה הייתה נקודה ההתחלה שלו,

39. יש מקרה אחד שבו לכאורה אברהם עוסק במעשה פולחני בבעלי חיים, וזה בברית בין הבתרים, אך למרות הרמז לקרבנות שרואה המדרש במעשה זה (לדוגמה בבלי תענית כז ע"ב ובמקבילות), נראה יותר פירושו של רש"י על דרך הפשט (על סמך ירמיהו ל"ד, יח-יט) שביתור בעלי החיים הוא מעשה סמלי של ברית ולא של פולחן, ונועד לאיים על העוברים על הברית (כפירוש רש"י על ירמיהו ל"ד, יח).

40. משנה עם פירוש רמב"ם, נשים-נזיקין, מהדורת הר' יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' רנב-רנה.

41. יש בניסיון זה אמירה נוספת. לא רק שעבודת ה' איננה מופשטת בלבד, אלא כוללת היבטים של הקרבה מעשית ופולחן, עבודת ה' גם איננה רציונלית בלבד אלא כוללת היבטים של הכפפת השכל לרצון הא-ל.

42. רמב"ם, בדבריו על העקידה, מתקשה בעניין זה, מכיוון שברור שהקרבת בנים איננה דרך ה', ולכן הוא כותב (מורה הנבוכים חלק ג פרק כד): "דע כי כל ניסיון שבא בתורה אין כונתו וענינו אלא כדי שידעו בני אדם מה שצריך להם לעשותו ומה שראוי להאמינו, וכאלו ענין הניסיון שיעשה מעשה אחד, **אין הכונה גוף המעשה הוא** אבל הכונה שיהיה משל שילמדו ממנו וילכו אחריו".

ולאן הוא הגיע בסוף הסיפור. כפי שניתן לראות, בסוף הסיפור אברהם עובר שינוי. לראשונה הוא מקריב מטעם עצמו קרבן לה: "וַיִּשָּׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו וַיֵּרָא וְהָיָה אֵיל אַחַר נֶאֱחָז בְּסַבְדָּךְ בְּקֶרְנָיו וַיִּלְךְ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֹלָה תַּחַת בְּנוֹ" (בראשית כ"ב יג).

פירוש זה, לפיו סיפור העקידה נועד ללמד את אברהם עיקרון חדש בעבודת ה' – שהיא כוללת גם פולחן והקרבה, עשוי להסביר כמה שאלות נוספות בסיפור העקידה. ראשית, הוא עונה על השאלה שהציג הגאון שמוזכר בפירוש ראב"ע – ה' לא משנה את דעתו, מראש הייתה כאן התנסות שנועדה להגיע לתוצאה אחרת ממה שהוצהר עליה בתחילה.⁴³

שנית, שאלת ידיעת ה'. פרשנים רבים הוטרדו מדברי המלאך: "כִּי עָתָה יִדְעָתִי כִּי יֵרָא אֶל־לְהִים אֶתָּה" (שם, כב). האמנם עד כה לא ידע זאת ה'? אלא שניתן לומר שעד כה אכן אברהם לא היה לגמרי מוגדר כ"ירא א-להים". כדי להבין זאת ניתן להצביע על שתי נקודות חשובות. האחת, מה "ידע" ה' על אברהם קודם סיפור העקידה? יש תיאור על ידיעת ה' שמופיע בפרק י"ח (פס' יט): "כִּי יִדְעָתִיו, לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְנֶה אֶת־בְּנָיו וְאֶת־בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט". הידיעה של ה' על ההליכה של אברהם ב"דרך ה'" כוללת עשיית צדקה ומשפט (וחינוך בניו וביתו בדרך זו). הדרך של אברהם לעבוד את ה' כוללת בעיקר את התחום המוסרי.⁴⁴

והשנייה, כאשר אברהם מגדיר לאבימלך מהי יראת א-להים, גם שם הוא מתייחס להתנהגות מוסרית: "וַיֹּאמֶר אַבְיִמֶלֶךְ אֶל אַבְרָהָם מַה רָאִיתָ כִּי עָשִׂיתָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה. וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם כִּי אֶמְרָתִי כַּךְ אִין יִרְאֵת אֶל־לְהִים בְּמָקוֹם הַזֶּה וְהִרְגִנִּי עַל דְּבַר אֲשֶׁר־י" (בראשית כ', י-יא).⁴⁵ בא סיפור העקידה ומלמד את אברהם כי יש ממד נוסף ליראת א-להים: "כִּי עָתָה יִדְעָתִי כִּי יֵרָא אֶל־לְהִים אֶתָּה וְלֹא חָשַׁכְתָּ אֶת בְּנֶךְ אֶת יַחֲדָךְ מִמֶּנִּי".⁴⁶

יראת הא-להים שהתבררה ונלמדה בסיפור העקידה, ולא הוכחה קודם, הייתה יראת א-להים שכוללת את האלמנט הפולחני של ההקרבה. זו המשמעות של "עתה ידעתי", שכן

43. ראו דברי רלב"ג מל"א י"ג, יח: "ואולם התשובה בזה הספק השני לא תקשה מאד לפי מה שביארנו אנחנו בענין עקדת יצחק וזה שהש"י לא שב מצויו הראשון אבל באר לו שרצונו היה באומרו והעלהו שם לעולה שיעלהו שם בעבור העולה כדי שיתחנך יצחק בעבודת הש"י כמו שבארנו שם".

44. הגאון מוילנא, **בקול אליהו**, וילנא תרצ"ה, וירא, אות יב, עמ' ו-ז, קובע אף הוא שהחסד של אברהם בא כדי לייצג את השכינה בפני באי עולם.

45. השוו עיונה של נחמה ליבוביץ אודות עמלק שאיננו ירא א-להים (**עיונים חדשים בספר דברים**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 233-235). נחמה ליבוביץ מראה שיראת א-להים במקרא פירושה התנהגות מוסרית נאותה כלפי החלש בחברה. היא מציינת אף את התנהגות המיילדות (שמות א', ז). ברם, דווקא את יראת הא-להים המופיעה בסיפור העקידה היא לא מציינת.

46. גם פירוש חז"ל (אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ז; בבלי סוטה י ע"א) שהאשל שנטע אברהם היה לצורך הכנסת אורחים, דהיינו ביטא את רעיון החסד יחד עם הקריאה בשם ה', משתלב ברעיון שבנוסף לחסד של אברהם, ה' ביקש גם עבודת קרבנות.

מידע זה לא היה קיים קודם. אברהם לא היה בבחינת "ירא א-להים" כזה לפני סיפור העקידה. ה' מלמד את אברהם שיראת א-להים מתבטאת גם במעשים פולחניים - מצוות, קרבנות ודברים פיזיים. אמנם, ה' לא היה חפץ באמת בקרבן אדם, רצונו היה בקרבן מסוג אחר, ואכן בסופו של דבר אברהם הקריב את האיל. אך כדי להגיע לרעיון של הקרבת האיל, אברהם היה צריך לעבור תהליך חינוכי שכולל את ההסכמה להקרבת בנו ולהכרה כי ה' אכן מעוניין אף בקרבנות. ה' לא אמר לאברהם להקריב את האיל. ה' רק ביקש שיקריב את בנו ולאחר מכן הסכים לוותר על הדרישה הזו. אך מתברר שאברהם למד מכאן מסר מסוים והבין ש"חפץ ה' בעולות", ועל כן הקריב את האיל. זוהי הפעם הראשונה שאנו פוגשים באברהם שמקריב קרבנות. אמנם לא נראה זאת שוב אצל אברהם ואף לא אצל יצחק, אך מיעקב ואילך הקרבת קרבנות כבר נפוצה יותר.⁴⁷

על סמך הרעיון הזה ניתן להבין מחדש את המדרש שאותו מצטט רש"י כהסבר לניסיון ולפסוק "ויהי אחר הדברים האלה". כזכור, רש"י בעקבות ר' יוחנן בשם ר' יוסי בן זמרא במדרש, הבין כי הדברים היו דבריו של שטן: "יש מרבתינו אומרים אחר דבריו של שטן, שהיה מקטרג ואומר מכל סעודה שעשה אברהם לא הקריב לפניך פר אחד או איל אחד, אמר לו כלום עשה אלא בשביל בנו, אילו הייתי אומר לו זבח אותו לפני לא היה מעכב". נראה, כי ניתן להבין שמדרש זה לא רק מתייחס לחוסר הכרת הטוב של אברהם כלפי הקב"ה בהולדת יצחק, אלא לאופן שבו הוא מבטא הכרה זו. אברהם אבינו עשה סעודה. את השמחה שלו והכרת הטוב הוא ביטא באמצעות האכלה ודאגה לכל האנשים שמסביב. אך המדרש מתייחס לכך שאכן עד סיפור העקידה לא מוזכר ולו פעם אחת שאברהם הקריב קרבנות. סיפור העקידה בא להוכיח, וללמד, את מוכנותו של אברהם גם להקריב קרבנות.⁴⁸

47. הרב מ' ברויאר, **פרקי בראשית ב**, אלון שבות תשנ"ט, עמ' 411, קושר בין סיפור העקידה לפולחן, אלא שלשיטתו המסר שונה (ובכך דומה יותר לדברי רמב"ם ואחרים לעיל): "ועל פי הדברים האלה עלינו להבין את ניסיון העקידה. בניסיון זה נוסד מקדש ה' בהר המוריה, ולפיכך היה צורך לבטא במעמד זה את היסוד הגדול של עבודת ה' במקדשו. אולם היסוד של עבודת ה' הוא רעיון הבחירה ורעיון המצווה, ומן היסוד הזה נובע כל ההבדל בין עבודת ה' ובין הפולחן האלילי. הבדל זה בא לידי ביטוי קיצוני בהתייחסות לקרבן אדם: העובד האלילי מחייב את הקרבן הזה, מפני שהוא ביטוי עילאי לגבורה ולמסירות נפש, ואילו עובד ה' שולל את הקרבן הזה, מפני שה' לא ציווה אותו. והואיל וזה הוא הבדל אופייני ומובהק בין עבודת ה' ובין הפולחן האלילי, הריהו חייב לבוא לידי ביטוי במעמד הייסוד של מקדש ה'. ולפיכך בהתמודדות עם הרעיון של קרבן אדם נוסד מקדש ה' בירושלים."

48. זו, לדעתי, הסיבה שרש"י משנה מלשון הגמרא: "תור או גוזל" ובוחר דווקא בלשון של בראשית רבה: "פר או איל".

סוף דבר

פתחנו בשאלה מדוע נעדר כל אזכור לסיפור העקידה בהמשך המקרא. אמנם, כפי שצוין לעיל, במהלך הדורות סיפור העקידה קיבל מקום מרכזי ביותר, במדרשים, במורשת של מסירות נפש, ברעיון של זכות אבות ועוד, אבל במקרא עצמו אין זכר מפורש לסיפור זה.

ברם, אם נראה את סיפור העקידה כסיפור שנועד ללמד, בראש ובראשונה, על רצונו של ה' בהקרבת קרבנות, נראה כי סיפור זה הוא מכוון ביותר בהקשר של התורה עצמה. כפי שמובא בדברי הימים, הר המוריה הוא מקום המקדש - מקום הקרבנות - העתידי: "וַיִּחַל שְׁלֹמֹה לְבָנוֹת אֶת בַּיִת ה' בִּירוּשָׁלַם בְּהַר הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר נִרְאָה לְדָוִד אָבִיהוּ אֲשֶׁר הָכִין בְּמִקְוֹם דָּוִד בְּגֵרֶן אֲרֶנָּן הַיְבוּסִי" (דה"ב ג', א).

קריאת המקום על ידי אברהם: "וַיִּקְרָא אַבְרָהָם שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא ה' יִרְאָה אֲשֶׁר יֹאמֶר הַיּוֹם בְּהַר ה' יִרְאָה" (פס' יד) מתייחסת בבירור לאלמנטים של ראיית ה' במקום שבו הוא בוחר, ראייה המלווה על ידי קרבן: "שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאָה כָּל זְכוּרָה אֶל פְּנֵי הָאֵדֶן ה'" (שמות כ"ג יז) וכן: "וְלֹא יִרְאוּ פְּנֵי רִיקָם" (שם טו).⁴⁹

49. כך נראה שיש לפרש פסוק זה: אברהם קורא למקום "יראה" ומשה, שכותב את התורה מסביר את פשר הפסוק: "אֲשֶׁר יֹאמֶר הַיּוֹם בְּהַר ה' יִרְאָה" והוא מתייחס בבירור לדברים בשמות: "שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאָה כָּל זְכוּרָה".